

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

І. В. ВЕРБА (Київ)

Кость Штеппа

В історичній науці України важко знайти іншу постать, котру так завзято лаяли і на батьківщині, і за її межами, як Кость Штеппу. Це була помітна і колоритна фігура на небосхилі вітчизняної гуманітарної науки 20—30-х років ХХ ст. Мабуть, мало сказати, що це був блискучий вчений, один з кращих знавців стародавнього світу, відомий дослідник-медієвіст, високопрофесійний спеціаліст-етнограф. Помітний його внесок і в ділянці фольклористики. Свого аналізу ще чекають десятки талановитих студій Костя Тодосьовича, які рясно заповнили сторінки тогочасних суспільствознавчих українських часописів. Науковий статус вченого був увінчаний рідкісними лаврами доктора історії європейської культури, а викладацький хист — відзнакою професора низки вищих шкіл. Однак уся ця велич, добута цілеспрямованою, напруженою працею, загубилася в потоці літератури різних політичних спрямувань. Натомість, громадська діяльність Костя Штеппи роздута до циклопічних розмірів. Можливо, дехто закине нам нехтування численною публіцистикою, що існує про цей бік життя суспільствознавця. Ми знаємо її й високо, хоч і критично, оцінюємо. Проте не можемо не зазначити, що в ній майже цілком ігнорується його значний, навіть і для свого продуктивного часу, науковий доробок. Вочевидь, такий підхід навряд чи можна визнати за слухний, бо він набагато збіднює наші знання про один з величних, а заразом і трагічних перодів національної історії. Звичайно, Штеппа належить своїй добі, він є продукт певної епохи і таким залишиться назавжди. Свій присуд історія вже зробила, однак історики їде не сказали свого останнього слова про цього фахівця. Більше того, як не дивно, на сьогодні ми ледве чи маємо його коротеньку біографію, тому тут вперше хочемо подати його портрет, атасне, ескізи до його життєпису і творчості, що ще чекають на повне й об'єктивне висвітлення.

Лохвиця — старовинне, мальовниче, оспіване в історичних джерелах містечко на Полтавщині — батьківщина Костя Штеппи. Саме в ньому 3 (16 за н. ст.) грудня 1896 р. з'явився на світ майбутній літописець минувшини. Його батьком був православний священник Феодосій (Тодос) Єфремович Штеппа — син німецького переселенця, а матір'ю — Неоніла Євдокимівна, дочка місцевого полтавського поміщика Є. Лобунського. Свого часу дід Костя Штеппи — Єфрем (Єфреїм) Штеппа на запрошення іменитого князя Голіцина став працювати по найму в його багатому заповіднику лісничим і залишився назавжди в Україні. Важко сказати, як складалося життя Єфрема Штеппи в голіцинському маєтку, однак достеменно відомо, що його нащадок Феодосій (Тодос) ще дитиною заїшвився сиротою. Зрештою, російський вельможа взяв хлопчика під свою опіку, дав йому освіту в Полтавській духовній семінарії, сприяв переходу в православ'я, а після його одруження — і в отриманні приходу².

Окрім наймолодшого Костя, в родині Штеппи зростає ще двоє дітей — Микола і Вольдемар, їх доля склалася трагічно — Микола був прапорщиком російської армії і загинув на фронті 1916 р., а Вольдемара.

як католицького священика, захопила репресивна хуртовина, і він навіки згинув у лихому 1938 р. Ця родинна трагедія позначилася на всьому житті Костя Штеппи (на початку ХХ ст. він про це, природно, ще не знав). По досягненні сином шкільного віку батьки віддали його в полтавську духовну семінарію, маючи надію на продовження ним церковної кар'єри. Однак цьому не судилося здійснитися. Костя вже вабила історія. Вичленяючи світоглядні позиції майбутнього дослідника, ми явно бачимо, що на його формування впливав історичний ґрунт і те оточення, в якому він зростав. І справді, Лохвиця, Полтава, а згодом і вся Полтавщина з її споконвічними історичними традиціями, вплетеними в народні думи і легенди. - ось те середовище, яке благотворно впливало на його зростання і, зрештою, формувало майбутнього вченого. Необхідно сказати, що до цього доклали багато зусиль і його рідні, особливо батько -- знавець церковно-релігійних джерел. Підкреслюючи цю обставину, зазначимо, що Кость Штеппа вже змолоду усвідомлював себе ледве чи українським істориком, а скоріше знавцем всесвітньої історії, ерудитом античності. Ліе цілком логічно, якщо взяти до уваги, що предки майбутнього вченого походили з Німеччини, де залишилося його родове коріння. Що й казати. але там особлива увага приділялася вивченню саме давньоримської і давньогрецької культури.

Мабуть, ці обставини привели його в 1915 р. на історико-філологічний факультет Петроградського університету, де споконвіку існувала сильна класична школа, однак і тут дух українства його не покинув. Під час навчання Кость Штеппа заприятелював з Ю. І. Озерським (Зебницьким). тоді молодим, але вже доволі авторитетним членом Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), а пізніше — з 1927 р. — завідувачим Укрголовнауки. Вплив Юрія Івановича на Костя Тодосьовича був дуже значним, вони разом відвідували засідання українського клубу в північній столиці, і хоч останній формально і не був членом УПСР, але цілком поділяв її програму³. Без сумніву, в подальшій науковій кар'єрі історика дружба з Ю. І. Озерським відіграватиме неабияку роль. Без малого 20 років триваю це приятелювання. В 1919 р. друзі переїхали до Ніжина, де обоє закінчили місцевий Інститут народної освіти. В 20-х роках Юрій Іванович працював у Харкові і Києві в системі Наркомату освіти. На початку 30-х років його було заарештовано, що поклато край товариським відносинам із К. Штеппою.

Здобути освіту в Петроградському університеті Штеппі тоді не вдалося. Події першої світової війни дедалі активніше давалися взнаки, і з другого курсу він перейшов у військове училище. Важко сказати, які чинники вплинули на його рішення, найвірогідніше, до цього спричинили смерть брата Вольдемара і матеріальна скрута. Немаловажним видається й фактор патріотизму, хоча для нащадка німецького переселенця воювати проти батьківщини своїх прашурів було справою нелегкою. Все ж вибір було зроблено, і Кость Штеппа, залишивши посаду помічника бібліотекаря в книгозбірні Міністерства фінансів, де він 1916 р. трохи підробляв, іде (після закінчення армійської школи) прапорщиком на фронті. В одній з автобіографій доби Другої світової війни він зазначав, що служив у 1-му гвардійському полку і був двічі поранений⁴. Вже в радянські часи в деяких рідкісних анкетних даних Штеппи, які нам вдаюся віднайти, він незмінно писав, що в царській (1916-1918) і в Червоній (1920-1921) арміях не служив⁵. Що ж до свого життя в 1919 р., то він уперто писав, що працював на посаді завідувачого Центральною бібліотекою міста Ніжина⁶. Звичайно, ні скориговані життєписи, створені в час панування терору, неповністю відтворюють його біографію. Сьогодні ми можемо дещо додати

до розповіді про його нелегке життя. Як вдалося з'ясувати, в 1919-1920 рр. доля закинула К. Т. Штеппу спочатку в Добровольчу армію Військових сил півдня Росії генерала Денікіна, а пізніше і в Російську армію барона Врангеля. Саме з нею в 1920 р. він пережив трагедію білого руху. Теперішні дослідження красномовно засвідчують, що тоді більшовицькими каральними органами в Криму було розстріляно та закатовано щонайменше 40 тис. із 60 тис. офіцерів, солдат і юнкерів у міжгір'ях кримської яйли⁷. На щастя, Штеппу ця участь обминула... Потрапивши пораненим у полон, він опинився в госпіталі, де йому поталанило чудом приховати свій офіцерський чин і документи, а отже, врятувати життя. Далі було, як у детективній історії. Після одужання й виписки з госпіталю йому вручили посвідку, в якій зазначалося, що він — українець, а в прізвищі було пропущене друге "п"⁸. Надалі так і довелося підписувати — "Штепа". Цей факт, який сьогодні не відомий дослідникам, вартий окремої згадки.

Деякий час Кость Тодосьович учителював у червоноармійській школі під красномовною назвою "Військово-інженерна дистанція" в м. Ромни (1920—1921 рр.), а в 1921 р. перебрався в Ніжин, де обійняв посаду завідуючого клубом. Ніжин — невеличке провінційне містечко зі старими й гучними традиціями — славився своїм Історико-філологічним інститутом, перетвореним з часом на Інститут народної освіти (ІНО). Але не тільки це вабило молодого історика-початківця і колишнього воїна. Саме тут проживала його наречена — Валентина Леонідівна Шепелева (нар. у 1902 р.) — дочка чиновника Леоніда Михайловича Шепелева і дворянки Антоніни Прохорівни Набокової. Згодом молоді люди одружились, і після весілля Валентина Леонідівна вступила до Ніжинського ІНО. В цьому ж інституті продовжив своє перерване війною навчання і Кость Тодосьович. Закінчивши його з відзнакою, він у березні 1922 р. був зарахований аспірантом до створеної Науково-дослідної кафедри історії культури і мови при Ніжинському ІНО по секції античної культури. В 1924 р., після громадського захисту промоційної праці (прообраз кандидатської) "Вчення про демонів в античній і християнській літературі в епоху зародження християнства"⁹ він був переведений до розряду наукових співробітників і затверджений на цій посаді Укрпрофобром¹⁰. Новий статус дав можливість Штеппі залишити тимчасові підробітки в бібліотеці робітничого клубу і в семирічній школі, дещо забути про хронічні злидні та приділити весь час науковій та педагогічній роботі. Тим часом і Валентина Леонідівна закінчила ІНО з відзнакою і надалі викладала російську мову і літературу в місцевій школі. Навчання не завадило зростанню сім'ї. Невдовзі у подружжя Штепп народилося двоє дітей — дочка Аглая (1924 р.) та син Еразм (1925 р.).

Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови — явище помітне в тогочасному науковому світі України. Там працювала плеяда талановитих фахівців у галузі гуманітарних наук. Серед них слід згадати члена-кореспондента АН СРСР, професора В. І. Резанова, професорів І. І. Семенова, І. Г. Турцевича, М. М. Бережкова, О. І. Покровського, О. С. Грузинського, наукових співробітників А. Г. Єршова, О. О. Карпека, М. Н. Петровського, Є. А. Рихліка". Деякий час членом ніжинського наукового осередку вважався видатний історик української церкви, освіти і культури, колишній академік ВУАН К. В. Харлампович. Саме його, самотнього і висланого з Києва, пізніше буде підтримувати, даючи невеличкий підробіток у місцевому ІНО К. Т. Штеппа¹². Звичайно, таке оточення благотворно впливало на зростання молодого і перспективного науковця. Певне значення мала і та обставина, що в

Ніжині з давніх давен сконцентрувалися цінні архівні матеріали, які добре збереглися. Славилося місто й багатючими різноманітними фондами і чудовою бібліотекою з чималими раритетами¹³. Отже, працювати тут було цікаво. Говорячи про Штеппину наукову діяльність у Ніжині, слід згадати і його вчителя — відомого вченого і педагога І. І. Семенова. Саме він, одним з перших, побачив у початкуючого науковця дар талановитого дослідника і сприяв його зростанню. Під керівництвом І. І. Семенова Кость Тодосьович почав опрацьовувати проблематику походження раннього християнства. Пізніше він із вдячністю й повагою присвятив одну із своїх серйозних праць пам'яті свого рано померлого наставника¹⁴. Хоча Штеппа входив до секції античної культури (керівник -- доктор всесвітньої історії, проф. О. І. Покровський, члени І. Г. Турцевич, Т. П. Алексеев, В. К. Пухтинський), все ж найміцніші зв'язки, ов'яні серпанком романтизму, встановились у нього з майбутнім відомим істориком, а тоді керівником секції української і російської історії М. Н. Петровським. Майже 20 років продовжувалась ця дружба, і в житті Штеппи вона відіграла значну роль, їх об'єднували, найвірогідніше, схожі обставини виховання і глибока релігійна духовність. Адже не секрет, що Микола Неонович походив із священицького середовища і в свій час, як і Штеппа, скінчив семінарію¹⁵. Основна праця молодого дослідника проходила в секції античної культури, що розробляла актуальні для тогочасної науки питання давноминулої історії: а) аспекти, важливі з боку емпіричної соціології античності та сучасності; б) проблеми, що мають значення для з'ясування марксизму (уявлення Маркса та Енгельса про старий світ); в) справи, що з'ясовують античні елементи у складі первісних християнських уявлень в українському фольклорі та старовинному письменстві.

Штеппа зарекомендував себе активним і цілеспрямованим працівником. Його доповіді часто лунали на кафедрі і ставали ареною гострих і цікавих дискусій. Відвідувачам пленарних засідань запам'ятались його реферати: "Організація вільних робітників в античному світі". "Актуальність вивчення античної культури"¹⁶, "Процес утворення міфів у найдавнішій Історії еллінської релігії", "Головні риси іудейської демонології в порівнянні її з античною"¹⁷, "До староукраїнських космогонічних легенд"¹⁸ та ін. Навіть цей невеличкий перелік лекцій молодого науковця свідчить про його історичний хист і глибоку фахову обізнаність.

Водночас К. Т. Штеппа чимало праць підготував до друку. Так, у видавничих планах незмінно згадувались його праці, які на фоні тогочасного посиленого вивчення історії України виглядали доволі поодинокими: "Економічна роль релігійно-культових установ в Античному Світі. Земельні володіння стародавніх грецьких храмів"; "Переклад уривків "Правдивого Слова" Цельса проти Христа й християнства", "Атеїзм в Древньому Світі", "Про релігію в соціалістичних системах від Платона до Леніна". Звичайно, чимало з його доробку йшло в руслі ідеологічних установок Комуністичної партії і, зрештою, було віддзеркаленням шаленої антирелігійної кампанії. Та все ж для наукової особистості Штеппи тих років характерні інтелігентність, висока авторська культура, самостійність наукового мислення, ширість самовираження. Його праці вимагали опрацювання значної літератури іноземних авторів, глибокого знання стародавніх джерел. Тому не дивно, що фахівець досконало володів німецькою та російською мовами, добре знав давньогрецьку, французьку та англійську. Це наочно засвідчила його найбільша монографія "Нариси з історії античної й християнської демонології (До питання про походження християнства)", яку він підготував як докторську дисертацію і

опублікував у друкованому органі Ніжинського ІНО 1926-1927 рр.¹⁹ Про неї був високої думки позбавлений звання академіка ВУАН К. В. Харлампович²⁰. Штеппі не вдалося цілком обминути урядові загати - Агітпроп ЦК КП(б)У нав'язав йому популярний виклад дисертації для друку в Держвидавї України під назвою "Як виникла віра в демонів та ангелів". Зрозуміло, що праця була орієнтована на широкий читацький загат в рамках боротьби з релігійними пережитками. Ідеологічна спрямованість її цілком ясна. Мабуть, це розумів і Кость Тодосьович, однак влітку 1926 р сам, чи за намовою того ж таки Агітпропу ЦК КП(б)У подав її в преміальну комісію до Укрголовнауки з метою отримати винагороду²¹. Проте цей досконально перероблений, догматичний виклад не знайшов підтримки у вимогливого рецензента українського сходознавця А. П. Ковалівського (18 липня 1926 р.), який зосередив увагу на вадах дослідження і зрештому вважав, що праця ні з наукового, ні з популяризаторського погляду не варта відзначення премією²². В унісон прозвучав висновок орієнталіста М. Л. Константинопольського, який експертував брошуру Штеппі у вересні 1927 р. У рецензії він зазначав, що працю не можна вважати науковою, вона страждає відсутністю будь-якого методу, в ній багато протиріч та непродуманих тверджень, і на завершення, як і Ковалівський, заперечував проти її преміювання²³. Звичайно, Штеппа і сам усе це добре усвідомлював, тому того ж року частково переробив дисертацію і невдовзі подав її на присудження наукового ступеня доктора історії європейської культури під загальною назвою "До релігії історії античного світу в добу зародження християнства"²⁴, але згодом вирішив представити її під старою назвою: "Нариси з історії античної й християнської демонології". В той час захистити докторську дисертацію було справою нелегкою, враховуючи боротьбу різних наукових шкіл. До того ж сама процедура захисту була поставлена під суворий ідеологічний контроль, бо йшлося про підготовку радянських кадрів творчої інтелігенції, в руках якої маю зосереджуватися виховання молоді, а отже, і майбутнє більшовицької держави. Зазначимо, що жоден з київської неосоціологічної школи істориків академіка М. С. Грушевського не удостоївся такої честі. Поодинокими були випадки захисту докторської дисертації і для соціально-економічної школи академіка Д. І. Багалія (наприклад, О. П. Оглоблиним), хоча остання й розгорнула свою роботу на ґрунті раннього марксизму. Марксистський напрям, репрезентований працюючим і впливовим істориком М. І. Яворським, здається, так і не допоміг нікому отримати докторський ступінь. Та все ж, існувала система *honoris causa* (за заслуги), коли цей високий ступінь одержувати за особливо визначні досягнення без захисту дисертації (М. І. Яворський, М. Є. Слабченко)²⁵. Ми хочемо підкреслити, що в цьому питанні їде не все ясно і воно вимагає додаткового дослідження, однак сьогодні вже зрозуміло, що самотужки історик навряд чи зміг би подолати цей високий науковий бар'єр.

Однак, незважаючи на всі труднощі, восени 1927 р. в Одесі під егідою Укрголовнауки, як повідомляв К. Т. Штеппа Михайлу Грушевському в листі від 15 листопада 1927 р., відбувся його успішний захист на кафедрі літератури, яку очолював М. І. Мандес²⁶, а 26 листопада того ж року комісія вчених ступенів Укрголовнауки за підписом професора Палладіна повідомила К. Т. Штеппу про присудження йому наукового ступеня доктора історії європейської культури²⁷. Це був справжній тріумф молодого вченого. Мабуть, не варто говорити, що цей здобуток подвоювався, адже був досягнутий провінційним дослідником. Вірогідно, що ключову роль відіграв тут Ю. І. Озерський (Зебницький). Після одержання Штеп-

пою високого наукового ступеня його авторитет як суспільствознавця набагато зріс. Піднявся його престиж і як викладача Ніжинського ІНО, де він працював з 1 вересня 1924 р. Ніжинський ІНО — цікава сторінка в житті гуманітарія, яка вимагає окремого дослідження, ми ж тут тільки зазначимо, що з цим вузом він був зв'язаний майже 10 років — спочатку як студент, потім як аспірант і насамкінець як професор по спеціальності "всесвітня історія та лінгвістика". Навіть при поверховому огляді його фахових зацікавлень вражає спектр лекцій, семінарів і практичних занять, з якими він йшов в аудиторії. Так, на факультеті соціального виховання (ФСВ) він викладав методіку суспільствознавства та політосвіти, навчав молодь німецької мови, а на факультеті робітничої освіти читав лекції з питань політекономії. На вищезгаданих факультетах студенти слухали його високофахові лекції з проблем античного і стародавнього світу, медієвістики. Говорячи про Штеппу як педагога, вихователя молоді, варто підкреслити, що це була людина високої культури, знавець минувшини, водночас, гостро чутливий до всього нового. Його лекції й доповіді, виголошені українською мовою, відзначалися майстерною трибунною риторикою із значною дозою театральщини, тому не дивно, що відвідувачі слухали їх із захопленням. Поряд з цим Кость Тодосьович проявив себе умілим організатором навчального процесу, викладачем з неабияким адміністративним хистом. Саме його педагогічна рада ФСВ упродовж двох термінів (1926—1928 рр.) обирала деканом факультету. Штеппа особисто розробив програму складання соціально-економічного мінімуму для робітфаку з проблем політекономії і вчення про державу та радянську конституцію, семінару з антирелігійної пропаганди²⁸. Великого розголосу набув підготовлений ним і успішно впроваджений в навчання в Ніжинському ІНО (єдиному з усіх українських вузів) "Дальтон-план" — система колективної підготовки студентів методом конференцій, лабораторних занять, організації кількісного та якісного обліку праці. Звичайно, в цьому Кость Тодосьович випереджав час, що свідчить про його педагогічну далекоглядність. Головним у його творчості були органічність у поєднанні різних наук, насамперед історичних, філологічних, та методичне багатство у здійсненні цього синтезу²⁹.

За інтенсивною педагогічною та адміністративною роботою не забував Штеппа і про своїх старших колег, у яких багато чого свого часу навчився. Так, на смерть прекрасного педагога і друга професора О. І. Покровського він написав статтю-реквієм, де віддав вдячну шану своєму вчителю³⁰. Про неї схвально відгукнувся К. В. Харлампович у рецензії до часопису "Україна"³¹. Працюючи із зацікавленням, з творчим натхненням, Штеппа майже в кожному номері "Записок Ніжинського ІНО" вмщував якусь із своїх наукових розробок. Великий інтерес викликало його дослідження селянських рухів у Римській імперії, написане на основі достовірних і перевірених фактів, з виваженими оцінками³². Звичайно, в цьому чималою була заслуга його товариша — головного редактора "Записок...", професора М. Н. Петровського. Слід зазначити, що саме Микола Неонович звів Костя Тодосьовича із славетним українським істориком акад. М. С. Грушевським. Заприятитися і співробітничати з ученим, який уособлював гордість і цвіт національного суспільствознавства, без сумніву, було потаємною мрією багатьох істориків України. Цілком логічно, що до Історичної секції ВУАН, яка працювала під патронатом Михайла Сергійовича і, хочемо ми того чи ні, уособлювала всю українську історичну науку, горнулися кращі сили дослідників. Зрозуміло, цей постулат не заперечує заслуг решти відомих істориків, котрі дотримувалися іншої методології і методики наукового дослідження.

Без сумніву, для Штеппи робота з Грушевським мала неабияке значення. Не буде перебільшенням зазначити, що на Науково-дослідній кафедрі історії України в Кабінеті примітивної культури (його очолювала дочка М. С. Грушевського Катерина), де почав працювати К. Т. Штеппа, його багатогранний талант буйно розцвів. Він активно співробітничав і з Культурно-історичною комісією та Комісією історичної пісенності, фундатором яких також була К. М. Грушевська³³. Ці три академічних осередки творили "Асоціацію культурно-історичного досліджу", що в загальних рисах заміняла Український соціологічний інститут, заснований за визначальною участю М. С. Грушевського у віденській далечині в 1919 р. Вже хрестоматійним стало твердження, що Михайло Сергійович покладав на цей заклад велику надію, бо йшлося про перенесення на український ґрунт найновіших досягнень світової науки³⁴. Реалізація цих кардинальних планів потребувала від науковців неабияких знань, широкого світогляду, з досконалим володінням європейськими мовами. Всім цим критеріям, що й казати, Штеппа відповідав бездоганно. Сьогоднішні розробки, документи і матеріали дають можливість вичленити магістральні напрями діяльності ніжинського професора в історичних установах М. С. Грушевського. Вражає насамперед проблемно-тематичний спектр дослідницьких інтересів цього подвижника, пов'язаний з питаннями вітчизняної демонології * в контексті теми "Сатанайл в українській легенді", а також богомільські мотиви в слов'янській народній творчості. Вивчав Кость Тодосьович і аспекти синкретизму *³⁵ Він виголосив низку змістовних доповідей: "Переслідування відьом у старій Україні"³⁶, "Богораз-Тан і його книжка "Християнство в свете этнографии"³⁷, "До українських легенд про сотворення людини"³⁸ та ін. Зробив докладний аналіз праць західноєвропейських авторів Іванова, Є. Арбмана і К. Бепа. Ї суть не в кількості зробленого, а в тому, що він прагнув пов'язати необхідність розвою української культури з процесами національного самоусвідомлення українського народу. Мабуть, чимало в ньому> плані дата Штеппи поїздка наприкінці 1928 р. до Ленінграда, Москви, Харкова. Як повідомляв Кость Тодосьович К. М. Грушевській, йому там вдалося зібрати чимало цікавого матеріалу по проблематиці Відділу примітивної культури³⁹. Саме 1928 і 1929 рр. були визначальними в біографії дослідника як соратника М. С. Грушевського. Це ілюструє хоча б його дієве партнерство в часописі "Первісне громадянство", який виходив за редакцією К. М. Грушевської. Так, рік у рік на його шпальтах публікувалися розвідки обдарованого дослідника, які і сьогодні живлять невичерпний інтерес читачів. Увагу громадськості привертати його статті з проблем античного релігійного синкретизму⁴⁰, сюжети вітчизняних злих духів⁴¹. Перу Штеппи наїєжить і низка оглядів на книжки Ю. А. Яворського, В. Холлідея, К. Беца та Ін.⁴² У збірнику, виданому з нагоди 60-річчя М. С. Грушевського, було вміщено його працю "До українських народних переказів про сотворення першої людини"⁴³. Торкаючись сюжетів вшанування видатних науковців, не можна не згадати оприлюднену в журналі Історичної секції ВУАН "Україна" рецензію Костя Тодосьовича на збірник, присвячений 30-літтю наукової і літературної діяльності академіка АН СРСР Д. М. Петрушевського. свого старшого колеги, довгі роки зв'язаного з Україною⁴⁴.

Друкувався Штеппа і в інших тогочасних українських виданнях, зокрема в часописі "Червоний шлях". В одному з номерів цього видання 1930 р. він надрукував розвідку про монастирський побут стародавньої України⁴⁵. Взагалі строгий підхід до праць Штеппи 20-х років, з якими нам вдаюся познайомитися, дає підстави вважати їх доброякісними

документами. Звичайно, в них багато застарілого матеріалу, та це цілком зрозуміло, бо з часу їх написання пройшло майже 70 років. Разом з тим чимало праць Костя Тодосьовича, завдяки використанню в них першоджерел, і до сьогодні зберігають свою актуальність, бо вони були написані на найвищому рівні тогочасних знань, з ґрунтовною і доскональною проробкою історіографічних питань. Без сумніву, М. Грушевський розумів масштаб і талант свого молодого колеги, тому й не забарився весною 1928 р. подати його кандидатуру на присвоєння високого й почесного звання дійсного члена Науково-дослідної кафедри історії України⁴⁶. Це викликало здивування, адже Штеппа працював у когорті не менш іменитих вчених, які такого рангу не удостоїлися (О. І. Покровський, М. М. Ткаченко, М. Н. Петровський, С. Ю. Гаєвський). Щоправда, при цьому не можна замовчати той факт, що Кость Тодосьович на кафедрі у Грушевського працював без оплати⁴⁷. Отже, ймовірно, обрання це слід розглядати як своєрідну компенсацію.

Торкаючись близьких взаємин Штеппи і Грушевського, хочеться зазначити, що їх зв'язок часто-густо мав особистісний відтінок. Без сумніву, саме за проханням Михайла Сергійовича Кость Тодосьович влаштував у себе в Ніжині колишнього соловецького в'язня, опального знавця давньоруської літератури Д. І. Абрамовича, якому після звільнення заборонили мешкати в його рідному місті — Ленінграді⁴⁸. Небога акад. С. О. Єфремова Н.Н. Павлушкова, котра звідала увесь жах сталінських репресій, в еміграційній далечині пригадувала, що Штеппа належав до найближчих сподвижників Грушевського. Мабуть, знаючи цю обставину, НКО УСРР включив його після трагічної смерті Д. М. Шербаківського в комісію по неофіційній перевірці історично-філологічного відділу ВУАН у зв'язку зі скаргами М. С. Грушевського на акад. С. О. Єфремова та А. Ю. Кримського⁴⁹. Однак прихильне ставлення метра українських істориків до ніжинського професора не завадило секретарю М. С. Грушевського С. В. Глушку та іншим працівникам кафедри стримано і з підозрою ставитися до К. Т. Штеппи, вважаючи його істориком партійного напрямку. Причиною цього була співпраця останнього з Всеукраїнською асоціацією марксо-ленінських інститутів⁵⁰.

Можливо, останньою науковою працею К. Штеппи під знаком Історичної секції ВУАН стала стаття для запланованого номера "Первісного громадянства" з приводу оцінки теорії Е. Дюркгейма в аспекті історичного матеріалізму, яку він підготував у 1929 р.⁵¹ А вже наступного року почався масивний розгром історичних установ ВУАН, який дедалі відвертіше набирив обертів. Цей процес застав К. Т. Штеппу у Києві, куди його 1930 р. запросили викладачем Інституту професійної освіти, що виник внаслідок чергової насильницької реорганізації колишнього Університету св. Володимира. В прекрасному стародавньому місті на Дніпрі К. Т. Штеппа з родиною оселився в академічній квартирі по вул. Короленка 37, у кв. 12-А, в якій до того жив заарештований органами ДПУ УСРР секретар М. С. Грушевського Ф. Я. Савченко⁵². Переїхавши до Києва, він продовжував працювати у ВУАН, але вже в новому статусі — як заступник голови Комісії для досліджень з історії Близького Сходу та Візантії (КДІБСВ), що була створена 1 лютого 1930 р.

Це не було чимсь новим для вченого. Ще з середини 20-х років він тісно співпрацював з Всеукраїнською науковою асоціацією сходознавства (ВУНАС) та Візантологічною комісією ВУАН, на базі яких і виникла (в 1930 р.) КДІБСВ. Можна стверджувати, що набуток цих двох інституцій і став основою для подальшої історико-джерельної діяльності комісії⁵³, однак робота останньої розгорталася зовсім в інших умовах. Зрештою, ше

16 грудня 1929 р., коли на засіданні історично-філологічного відділу обговорювалася праця Візантологічної комісії, було ухвалено доручити редактування її збірників відомому, але все ж провінціальному професорові Штеппі. Немає де правди діти — за цим рішенням стояв ідеологічний чинник. Він же по суті і вирішив подальшу наукову долю історика. За домаганням голови Укрголовнауки Ю. І. Озерського, помітно прихильного до Костя Тодосьовича, той і опинився в Києві. Це мало свій потаємний зміст, адже йшлося по суті про перебудову праці орієнталістичних досліджень на нових марксо-ленінських засадах. Таке директивно створене становище автоматично відсікало від живого творчого процесу небажаних, з точки зору офіційної влади, заслужених вчених-сходознавців, за якими стояли цілі школи, насамперед академіка А. Ю. Кримського і професора П. П. Кудрявцева.

Офіційно КДІБСВ очолював визначний український вчений академік А. Ю. Кримський, однак на початку 30-х років його фактично було відсторонено від головування⁵⁴, а його функції перебрав на себе відомий харківський дослідник академік В. П. Бузескул. Але віддаленість останнього від Києва унеможливлювала керівництво ним цією вуанівською структурою, тому Штеппі, як заступнику голови Комісії, довелося вирішувати безліч організаційних і кадрових питань. Фактично Кость Тодосьович став керівником установи. Та як би там не було, його силами в Комісію було залучено ціле гроно блискучих дослідників зі всього колишнього Радянського Союзу, зокрема з Києва (акад. А. Ю. Кримський, Т. Г. Кезьма, Б. Г. Курц, П. Н. Лозієв, П. П. Кудрявцев), з Харкова (В. В. Дубровський, П. Г. Тичина, М. Л. Константинопольський), з Одеси (Ф. О. Петрунь), з Москви (І. М. Бородин), з Ленінграда (В. М. Зумер), з Тифліса (К. С. Кекелідзе, О. Й. Церетелі) та ін.⁵⁵

Брав участь у роботі Комісії і К. В. Харлампович, якого К. Т. Штеппі всупереч різних обставин вдалося перевести до Києва⁵⁶.

Доробок КДІБСВ маловідомий науковцям, хоча за чотири роки її існування (1930—1934) проводилася колосальна робота: було розроблено тематику видання капітального корпусу джерел з історії Візантії та Близького Сходу від найдавніших часів до XIX ст. включно, підготовлено до публікації і передано у видавництво ряд змістовних і оригінальних тематичних збірок — "Україна і Схід" в 3-х томах, "Студії з Туреччини" та "Історіографічні студії й наукові повідомлення". Особисто Кость Тодосьович здійснював чималу науково-організаційну роботу, листувався з кожним дослідником, пропонував для розробки актуальні теми. В разі необхідності звертався по допомогу до фахівців. Так, за його проханням В. П. Бузескул написав некролог на смерть відомого сходознавця, члена-кореспондента АН СРСР І. Е. Майєра, якого той знав особисто⁵⁷, а професор ленінградського університету Є. Г. Кагаров подав кілька статей з проблематики примітивного мистецтва та опрацював тему "Енгельс і новітня етнологія"⁵⁸. Взагалі не зайве сказати, що на початку 30-х років К. Штеппа очолив в Україні всю роботу в ділянці орієнталістики. Як можна здогадатися з листів В. В. Дубровського до Костя Тодосьовича, за цей час він накреслив широкі дослідження зв'язків України з різними країнами Близького Сходу, насамперед із її споконвічним сусідом, другом-ворогом — Османською імперією, розгорталась інтенсивна діяльність і в історичному контексті (візантологія, стародавній арабський світ, гебраїстика, семітологія, тюркологія), планувалося дослідити сучасне внутрішньополітичне й соціально-економічне становище народів та країн регіонів, що перебувати тоді в колоніальній залежності⁵⁹. В. В. Дубровський, підтримуючи ініціативу Костя Тодосьовича, підготував для Ко-

місії кілька ґрунтовних досліджень: "Богдан Хмельницький і Туреччина", "Посольство Мазепи до Туреччини року 1699" та "Україна і Крим в історичних взаєминах"⁶⁰.

Та хоч і майоріли вершини, працювалося важко. Через матеріальну скруту не ви плачу валися обіцяні гонорари, роками лежали в шухляді без відчутного просування підготовлені і прорецензовані збірники. Частенько в діяльність Комісії втручався й ідеологічний чинник. ЦК КП(б)У кілька разів вимагав від Штеппи організувати докладне рецензування праць харківського науковця М. Л. Константинопольського. Його працями особисто опікувався академік-філософ В. О. Юринець, котрий, як сьогодні вже відомо, був штатним інформатором НКВС УСРР⁶¹. Останній під час арешту 1937 р. заявив, що за завданням чекістських органів вів серед місцевої інтелігенції провокаційну роботу, підбурював людей на небезпечні для їхнього життя розмови і вчинки⁶². Чим усе це завершувалося, ми добре знаємо. Звичайно, керувати науковим процесом у такій задушливій атмосфері було нелегко. Вона унеможливлювала творчу діяльність, і чимало цікавих задумів не було реалізовано, а безпідставні і необґрунтовані нападки на багатьох вчених звели нанівець їх подальшу роботу. Не побачили світ і праці Костя Тодосьовича, адже йому часто-густо доводилося займатися далекою від науки справою -- готувати ідеологічно забарвлені брошури, розробляти договори про соцзмагання, читати лекції на заводах і фабриках, виконувати обов'язки голови місцевому Історичного циклу⁶¹. Мабуть, мало втіхи принесли йому написання критичної розвідки про А. Ю. Кримського ("Академік Кримський як історик Туреччини")⁶⁴, дотримання угоди про соцзмагання з Комісією для вивчення соціально-економічної історії України ХVІІІ-ХІХ ст. (керівник проф. О. П. Оглоблин), де фігурувати такі пункти, як поглиблення вивчення марксо-ленінської літератури, написання праць методологічного характеру та ін.⁶⁵ Але такою була реальність - доводилося пристосовуватися. В умовах тоталітаризму Кость Штеппа, як і чимало інших вчених, щоб вижити, свої наукові задуми перетворив на політичну служницю режиму. Тому тільки з таких позицій можна розглядати написані ним в ті роки праці, що мали явно пропагандистський присмак, зокрема "Проблеми античного способу продукції", "Східна політика царату та церкви", "Проблема занепаду античною способом продукції в її методологічному значенні", "Завоювально-колоніальна політика царату на Сході і церква"⁶⁶ та ін. Втручання владних структур у сферу наукового дослідження стало звичною нормою життя. Штеппа за дорученням Комітету в справі відзначення 50-річчя з дня смерті К. Маркса підготував і здав до видавництва ВУАН такі праці: "К. Маркс та Ф. Енгельс про античний спосіб продукції" (5 арк.), "Проблема класової боротьби в античній формі за Марксом та Енгельсом" (2,5 арк.), "Рабство як економічна та соціальна категорія" (1,5 арк.). За вказівкою Всеукраїнської робітничої спілки воєвничих безвірників він написав агітаційну розвідку під назвою "Політика і церква"⁶⁷. Не обминув він і громадської роботи -- обирався головою осередку воєвничих безвірників у ВУАН, читав лекції в Будинку Червоної Армії та Домі народів Сходу, брав участь у посівній кампанії в Славенатському районі, обстежував діяльність секції історії матеріальної культури археологічного музею і музею ВУАН, влаштовував виставку, присвячену пам'яті К. Маркса, і давав консультації її відвідувачам⁶⁸. А тим часом у шухляді нерухомо лежала його капітальна монографія "Младотурки та імперіалісти"⁶⁹. Цілком певно, така активність подобалась ідеологічним керівникам Історичного циклу ВУАН, тим більше, що Штеппа, як і переважна частина науковців, сумлінно виконував

соціальні замовлення. На різних зборах співробітників-гуманітаріїв, що набули масовості в горезвісному 1933 р., його незмінно ставили за приклад іншим. Колишній аспірант М. С. Грушевського Т. М. Гавриленко підкреслював велике значення штеппівської студії "Маркс і Енгельс про античний спосіб продукції" для розвінчання різних буржуазних концепцій Сходу, а один із завзятих погромників школи Грушевського історик офіційного напрямку І. І. Кравченко наголошував, що його продукція має радянський характер і сприяє боротьбі з націоналістичною фашистською історіографією⁷⁰. Важко сказати, чи потрібен був більшовизм Штеппі? Мабуть, що ні, але тоталітарній владі Штеппа був необхідним. Сила його авторитету, природна ерудиція, фахові знання, зрештою, відточене перо вченого — все це, як ніколи, знадобилося псевдонауковцям з партійними квитками в кишенях, щоб руками талановитого спеціаліста проводити свою класову лінію. Звичайно, свою роль відіграла тут і певна амбітність Костя Тодосьовича, адже за все це він отримував достатні для життя матеріальні блага. Його частенько бачили в оточенні партійних і радянських керівників Історичного циклу ВУАН, зокрема О. М. Камишана, П. Д. Шурана, Л. М. Артемського, Л. О. Окиншевича⁷¹, що, безумовно, в очах академічної громадськості створювало йому реноме цілком лояльної до влади людини. Ймовірно, що саме в цьому ракурсі слід оцінювати проекти вуанівської ідеологічної верхівки створити в 1933 р. під Штеппу реорганізовану Комісію з історії Сходу і Заходу⁷². Цей задум був би втілений в життя, якби на заваді не став черговий насильницький погром Академії. Відомо, що на початку 1934 р. було ліквідовано 11 (Соціально-економічний) відділ, а на його місці постала низка науково-дослідних інститутів⁷³. 13 лютого 1934 р. Костя Тодосьовича рішенням Президії ВУАН перевели до новоствореного Історико-археографічного інституту⁷⁴. В нових умовах К. Т. Штеппі довелося терміново коригувати робочі плани, задумані проекти. Зрештою, це не важко було зробити, адже вигідна тема "Маркс, Енгельс, Ленін про феодалізм"⁷⁵, яку він опрацьовував, як ніколи вписувалась у наукові пріоритети молодого закладу. Кость Тодосьович і тут зайняв належне йому місце — фактично очолив сектор історії Заходу і Сходу⁶. Працював він в оточенні талановитих істориків, серед яких чільне місце посідали О. П. Оглоблин, К. О. Лазаревська, О. І. Баранович, К. Є. Антипович та ін. Слід зазначити, що Історико-археографічний інститут (ІАІ), створений під патронатом Агітпропу ЦК КП(б)У, виконуючи певне ідеологічне завдання, завзято боровся за розвінчання буцімто буржуазних теорій історичного розвитку не тільки України, а й усього світу. В цих обставинах основні дослідження К. Штеппи так чи інакше відбивали вплив часу і йшли в річищі офіційної суспільної думки. Разом з тим, доречно наголосити, що розвідки вченого, попри всю заполітизованість тематики, все ж демонстрували рідкісний для науки тих років діапазон його творчих зацікавлень. Тут і "Фашистські концепції в історії військової справи (Ганц-Дельбрук)"⁷⁶ і "К. Маркс, Ф. Енгельс і досвід буржуазних революцій в Іспанії"⁷⁷, і "Ленін і Сталін про колоніальну політику на Сході"⁷⁸, і "Торговельно-політичні стосунки Київської держави із Західною та Східною Римською Імперією", і "До генези фашистських концепцій сучасної німецької історіографії: "Прусська школа" (Драйзен, Ріле, Тренке)"⁸⁰, і "Генеза західноєвропейського феодалізму і критика расової концепції великого переселення народів"⁸¹ та ін. Водночас Кость Тодосьович проводив численні консультації з питань всесвітньої історії для викладачів вузів та шкіл. А до цього Н КО УСРР накинув йому організацію в Києві курсів по перепідготовці істориків середніх шкіл⁸². Паралельно з цим професор Штеппа очолив у

КДУ деканат історичного факультету і частенько засідав у Міськраді⁸³, а в березні 1934 р. підготував і прочитав на науковій сесії ВУАН у зв'язку з урочистостями з нагоди 120-х роковин з дня народження Кобзаря доповідь "Історичні коментарі до релігійних сюжетів Т. Г. Шевченка"⁸⁴.

Ясна річ, така інтенсивна діяльність забирала багато часу, енергії і сили історика, а головне те, що доводилося на невизначений термін відсувати розробку улюблених і милих серцю тем. Мабуть, на цьому фоні перевантаження пролунала заява Штеппи про перехід у більш спокійний і близький йому за фахом Інститут історії матеріальної культури ВУАН (ІІМК), де він мріяв поринути в рідну античність⁸⁵. Однак керівництво ІАІ в особі тодішнього директора І. І. Кравченка дошкульно нагадало йому, що він є єдиним в інституті спеціалістом із всесвітньої історії, і його перехід в іншу установу зірве виконання важливого ідеологічного доручення⁸⁶. А заразом, щоб утримати провідного фахівця, начальство ІАІ включило його дружину в списки отримуючих академічний пайок⁸⁷. Мабуть, велику насолоду принесла йому робота в бібліотеках та архівах Москви і Ленінграда, в яку він поринув влітку 1934 р. під час своєї профвідпустки⁸⁸. Певно, за пошуком джерел історик набирався сил і наснаги. Логічно думати, що зібраний багатий документальний матеріал згодився йому при написанні підручника для педагогічних вишів під назвою "Методика викладання історії"⁸⁹. Невідомо, чи встиг Штеппа закінчити цей посібник, бо вже 21 листопада 1934 р. його було звільнено з роботи у зв'язку з ліквідацією ІАІ⁹⁰. Знову, як і в попередні роки, довелося переключитися на викладацьку роботу.

Часи були неспокійні. Дедалі відвертіше репресивні органи втручалися в учбовий процес, вимагали проведення каральних чисток. Тон у цьому задавали молоді радянські кадри інтелігенції, зокрема аспіранти - члени Комуністичної партії. Історичний факультет КДУ часто ставав ареною гострих ідеологічних дискусій, відгомін яких знайшов місце на шпальтах тодішньої преси⁹¹. Задушлива атмосфера заповонила живий творчий процес. Звісно, Штеппі було важко триматись осторонь політичних пристрастей своїх сучасників, і він, як міг, виявляв формальну повагу до властей. У той час він тісно зійшовся з академіком М. П. Кравчуком, бачили його і в колі історика Н. Ю. Мірзи-Авак'янп та дружини голови Раднаркому УСРР П. П. Любченка — викладачки історичного факультету КДУ М. М. Крупенік. Мабуть, саме їх зусиллями певною мірою вдавалося боронитися від відвертої русифікації і застосовувати українську мову як основну у викладанні на історичному факультеті КДУ⁹². А про те, що Кость Тодосьович досконало нею володів, є чимало свідчень, хоча, на наш погляд, у цілому його ставлення до українства було стриманим і дещо скептичним. Це пояснювалося його походженням та вихованням. Студенти, які тоді слухали лекції професора Штеппи, підкреслювали, що в ньому відчувалась небуденна особистість наставника величезної ерудиції і значного педагогічного досвіду⁹³.

З деякими труднощами Штеппі все ж вдалося влаштуватися до ІІМК, але в 1936 р. на хвилі чергової чистки його звільнили, нібито, за протаскування антимарксистських концепцій у своїх працях та невиконання робочого плану⁹⁴. Насправді причиною звільнення була політична і наукова конфронтація дослідника з тоталітарним режимом. Зрідка відвідуючи родину Грушевських, Штеппа неодноразово висловлював побоювання, що його заарештують, бо частина студентів ставиться до нього вороже⁹⁵. Однак він навряд чи сумнівався в тому, то його доволі високий авторитет фахівця перемаже ці випробування і він ще чимало корисного зробить для науки і освіти. Проте цим райдушним сподіванням тоді не судилося

здійснитися. 18 березня 1938 р. Костя Тодосьовича було заарештовано. Його звинувачували в антирадянській діяльності⁹⁶. Слідчі інкримінували вченому націоналістичну роботу в стінах Ніжинського ІНО, організацію повстанських загонів на Київщині і Чернігівщині та проведення шпигунської діяльності на користь однієї з іноземних держав⁹⁷. Як згодом з'ясувалося, ще в 1937 р. в Чернігові облуправління НКВС знешкодило українську контрреволюційну націоналістичну організацію, керівне ядро якої знаходилося в Києві. За свідченнями учасника цієї організації Є. Полтарьова, нібито саме Кость Штеппа з Києва через свого брата Вольдемара, котрий щойно повернувся із заслання, давав вказівки націоналістичному підпіллю на Чернігівщині⁹⁸.

Півтора року режисери з НКВС обробляли вченого в слідчому ізоляторі Лук'янівської в'язниці. Сьогодні ми добре знаємо про сценарій подібних явищ, кваліфіковано відпрацьований на відкритих і закритих процесах. Важко описувати всі фізичні і моральні муки, яких зазнав тоді Штеппа. Ясно одне, до певного часу він тримався і не визнавав своєї вини. Кілька раз він звергався до тюремного начальства з проханням дозволити побачення з родиною, але його благання залишалися марними. Глуха стіна відгородила історика від рідних. А тим часом його родина перебувала в критичному становищі, і він це знав — його вагітна дружина була на останніх днях. На другий день після арешту К. Т. Штеппи вона народила третю дитину — доньку Елеонору. На руках породіллі залишилося троє дітей, з яких старші відвідували школу. Доживали в квартирі свій вік і двоє німецьких старих, яким вже минуло 80 років⁹⁹. У такій ситуації родина опинилася на межі голодного існування. Всі заробітки К. Т. Штеппи в КДУ, Київському педінституті (КПІ) та Українському науково-дослідному інституті педагогіки (УНДІП), де він до арешту підробляв, були втрачені. Жінці, щоб вижити, довелося продавати домашні речі, проте навіть вийшовши через кілька місяців на роботу вчителькою, залишивши доньку-немовля на руках старших дітей, вона ледве чи покращила становище родини. Незважаючи на 15-річний педагогічний стаж, який мала Валентина Леонідівна, вона отримувала таку мізерну платню, що її вистачало хіба що на хліб і воду. Діти почали хворіти. Старші, більш загартовані й міцні, так-сяк пережили страшну і голодну зиму 1939 р., а маленька Елеонора померла¹⁰⁰. Безперечно, трагічний стан родини передавався Костю Тодосьовичу. Через 6 місяців ізоляції, зламаний фізично і виснажений морально, він почав давати перші свідчення і визнав себе причетним до антирадянської української націоналістичної організації. Маховик зізнань почав набирати обертів. Вже 5 вересня 1939 р. він заявив, що ще в Ніжині разом з М. Н. Петровським вони створили націоналістичну організацію, в яку переважно входила місцева професура, зокрема Є. А. Рихлік, Ф. П. Алексеев, А. Е. Єршов, В. С. Євфімовський та інші, що головною метою підпільників була боротьба за створення самостійної Української держави. Далі Кость Тодосьович розповів про головні програмні складники об'єднання, такі, як вербування кадрів, агітація в селах, формування нелегальних загонів, про те, що ідеологічним штабом націоналістичної пропаганди стали "Записки Ніжинського ІНО", що згодом через М. С. Ерушевського ніжинські націоналісти встановили зв'язок з іншими свідомими елементами, що в Києві він зійшовся з К. М. Ерушевською, В. С. Денисенком, Т. М. Еавриленком, а в Харкові — з групою істориків академіка Д. І. Багатія. За свідченням заарештованого, організація мала відгалуження в Звенигородці (акад. А. Ю. Кримський) і в Чернігові (проф. С. І. Маслов). Особисто Штеппа, за його словами, у КДУ і КПІ, де він викладав, згуртував у товариство вузівську

інтелігенцію, зокрема П. А. Лаврова, Н. Ю. Мірзу-Авак'янц, І. Д. Мельникова. На багатьох сторінках свідчень К. Т. Штеппи докладно розповідається про зв'язки організації як із закордоном (ОУН і УВО), так і по всій Україні. На завершення змучений Кость Тодосьович "зізнався", що конспіратори планували організувати повстання в Києві на чолі з Любченком і Хвилею, а в перспективі — вбивство Сталіна при підтримці польської і німецької інтервенції. Собі Штеппа відводив роль керівника терористичної групи в КДУ і в КПІ¹⁰¹.

(Далі буде)

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 166, оп. 6, спр. 8725, арк. 10.

² 3 листа сина К. Т. Штеппи Еразма до автора від 10 грудня 1996 р.

³ Архівно-слідча справа К. Т. Штеппи // Державний архів Служби безпеки України (далі - ДА СБУ), спр. 49863, арк. 14.

⁴ ЦДАВО України, ф. 4628, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

⁵ Там же, ф. 166, оп. 12, спр. 8785, арк. 1 зв., 4.

⁶ 3 листа сина К. Т. Штеппи Еразма до автора від 10 грудня 1996 р.

⁷ С и л ь ч е н к о В. Сколько раз можно наступать на грабли // Наша республика. — 1997. - 24 января. - С. 8.

⁸ 3 листа сина К. Т. Штеппи Еразма до автора від 10 грудня 1996 р.

⁹ Див.: Бюллетень Нежинской научно-исследовательской кафедры. — Нежин. 1924. — № 1-2. - С. 119-145

¹⁰ Див.: Наука и научные работники СССР. Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. - Ленинград, 1928. - Ч. VI. - С. 494.

¹¹ На Чернігівщині (Ніжинська науково-дослідча кафедра історії культури та мови) // Червоний шлях. — 1925. — № 6/7. — С. 305.

¹² П о л о н с ь к а-В а с и л е н к о Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки НТШ. — Париж. Чикаго. 1962. — Т. РЗ. — С. 16.

¹³ К о м а р е н к о Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1937 рр.). - К., 1973. - С. 133.

¹⁴ Див.: Ш т е п а К. Нариси з історії античної й християнської демонології (До питання про походження християнства) // Записки Ніжинського ІНО. — Ніжин, 1926. — Кн. VI. - С. 125.

¹⁵ Див.: Атеистат М. Н. Петровського про закінчення Чернігівської духовної семінарії // Центральний науковий архів // Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, ф. 230, оп. 1, спр. 75, арк. 1

¹⁶ На Чернігівщині... - С. 305.

¹⁷ Див.: Записки Ніжинського ІНО. - Ніжин, 1926. - Кн. VI. — С. 266.

¹⁸ Див.: Записки Ніжинського ІНО та Науково-дослідчої кафедри історії культури й мови при Інституті. - Ніжин. 1928. - Кн. VIII. - С. 184.

¹⁹ Див.: Ш т е п а К. Нариси з історії античної й християнської демонології... — Там же. - Кн. VI. - С. 125-194; 1927: Кн. VII. - С. 45-138.

²⁰ Див.: Х а р л а м п о в и ч К. Записки Ніжинського Інституту Народної освіти. — Кн. I (1924), кн. 2-3 (1925), кн. 4-5 (1925), кн. VI (1926), кн. VII (1927) // Україна. - К., 1928.- Кн. 4. - С. 145-146.

²¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 664, арк. 16.

²² Там же. спр. 670, арк. 55—56 зв.

²³ Там же, арк. 166 зв. — 167.

²⁴ Там же, оп. 12, спр. 8785, арк. 8.

²⁵ Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1. оп. 20, спр. 2264, арк. 178.

²⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІА України у м. Києві), ф. 1235, оп. 1, спр. 845, арк. 2—3.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 8725, арк. 6.

²⁸ Ш т е п а К. Семінар по антирелігійній пропаганді в педвузі // Записки Ніжинського ІНО. — Ніжин, 1925. — Кн. II—III: й о г о ж. Антирелігійне виховання й завдання педвузів // Шлях освіти. — 1929. — № 3.

²⁹ Див.: Ш т е п а К. Дальтон-план в Ніжинському ІНО (1924-1929 рр.) // Записки Ніжинського Інституту народної освіти та науково-дослідчої кафедри історії культури й мови при Інституті. - Ніжин, 1928. - Кн. XIII. - С. 175-182.

³⁰ Ш т е п а К. Професор Олесь Іванович Покровський // Записки Ніжинського ІНО. - 1929 - Кн ІХ.

³¹ К. Х [а р л а м п о в и ч]. Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти та Науково-дослідної Катедри історії культури й мови при Інституті. За головним редагуванням Миколи Петровського. - Кн. ІХ, 1929. Ніжин, 1929. 306 с. // Україна. - 1930. - Липень-серпень. — С. 186.

³² Ш т е п а К. Селянські рухи в Римській імперії // Записки Ніжинського ІНО. — Ніжин 1930. - Кн. Х. - С. 3-46.

³³ Див.: Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926. — К.. 1928. — С. 14.

³⁴ Див.: С о х а н ь П. С., У л ь я н о в с ь к и й В. І., К і р ж а є в С. М. М. С. Грушевський і Асадеміа. — К., 1993. — С. 167—172.

*Демонологія — в деяких релігіях віровчення про злих духів (демонів), що виникло на основі первісної віри в духів.

**Синкретизм (грец. — об'єднання). 1) Нерозчленованість, злитість, характерні для початкового стану будь-якого явища. 2) Різновидність еkleктики, поєднання суперечливих, протилежних один одному поглядів.

³⁵ ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235. оп. І. спр. 845, арк. 1-3.

³⁶ Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі — НА НУ), оп. 3. спр. 170. №21. арк. 18.

³⁷ Там же, № 6. арк. 123.

³⁸ Див.: Україна. - 1928. - Кн. 4. - С. 159.

³⁹ ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235. оп. І. спр. 1038. арк. 1-8.

⁴⁰ Ш т е п а К. Проблеми античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості (з приводу книги Reitzentein Schaedera "Studium zum Antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland". — Leipzig, 1922 // Первісне громадянство. - 1927. - Вип. 1-3.-С. 114-127.

⁴¹ Ш т е п а К. Про характер переслідування відьом в Старій Україні // Первісне громадянство. - 1928. - Вип. 2-3. - С. 64-80.

⁴² Див.: Ш т е п а К. Проф. В. Г. Богораз-Тан. Християнство в свете этнографии. 1928 // Там же. - 1927. - Вип. 1-3. - С. 200-202; його ж. Проф. Йор. Иванов. Богомилские книги и легенды. 1925 // Там же. - С. 202-205; його ж. Ю. А. Яворский. Ветхозаветные библейские сказания в карпато-русской церковно-учительской обработке конца XVII века. 1927 // Там же. - 1928. - Вип. 1.-С. 177-178; його ж. Karl Beth. Religion and Magic. 1927 // Там же. - 1928. - Вип. 2-3. - С. 172-179; його ж. Hollyday W. R. The ragon background of early christianity. 1925 // Там же. — С. 179—180.

⁴³ Н і т е п а К. До українських народних переказів про сотворення першої людини // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. Частина історико-літературна. - К.. 1928. - С. 502-510.

⁴⁴ Ш т е п а К. Дмитрию Моисеевичу Петрушевскому в ознаменованіє тридцатилетія научной и литературной деятельности. Российская ассоциация научно-исследовательских институтов. Институт истории. — Ученые записки. — М.. 1929. — Т. III. — 392 с. // Україна. - 1930. - Січень—лютий. - С. 217-220.

⁴⁵ Ш т е п а К. З монастирського побуту старої України // Червоний шлях. — 1930. — № 7/8. - С. 152-159.

⁴⁶ Див.: Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Укр. ют. журн. - 1996. - № 5. - С. 136.

⁴⁷ К. Т. Штепи, наприклад, немає у відомостях на зарплату Науково-дослідної кафедри історії України /, / НА ІІУ. оп. 3. спр. 170. № 6, арк. 177—177 зв.

⁴⁸ С о х а н ь П. С., У л ь я н о в с ь к и й В. І., К і р ж а є в С. М. Назв, праця — С. 155.

⁴⁹ П а в л у ш к о в а Н. Спілка Визволення України и спілка української молоді (спогади) // СВУ-СУМ. - Нью-Йорк, Мюнхен. 1964. - Ч. 2. - С. 50.

⁵⁰ Архівно-слідча справа С. В. Глушка // ЦДАГО України, ф. 263. оп. 1. спр. 47004. арк. 7.

⁵¹ Соха н ь П. С., У л ь я н о в с ь к и й В. І., К і р ж а є в С. М. Назв, праця. - С. 288.

⁵² Див.: Архівно-слідча справа Ф. Я. Савченка та Архівно-слідча справа К. Т. Штепи // ДА СБУ. спр. 59881. арк. 1: спр. 49863. т. 1, арк. 6.

⁵³ Ч е р н і к о в І Ф. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926—1931 рр.) // Укр. іст. журн. - 1991. - № 2 - С. 31-38.

⁵⁴ Див.: Д е н и с е н к о Г. Г. Неодмінний секретар ВУАН (А. Ю. Кримський) // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). - К., 1991. - С. 120.

⁵⁵ К і р ж а є в С., У л ь я н о в с ь к и й В. Причинок до студій української орієнталістики 1920—1930-х років: незнаний збірник "Україна і Схід" // Україна в минулому. — К.. Львів. 1993. - Вип. 4. - С. 79.

- ⁵⁶Полонськ а-В асиленко Н. Історична наука в Україні за советської доби... — С. 16.
- ⁵⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — і Р НБУ), ф. X, № 29060, арк. І.
- ⁵⁸ Там же, № 29216, арк. 1.
- ⁵⁹ Черніков І.Ф. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926—1931 рр.). — С. 59-60.
- ⁶⁰ іР НБУ, ф. X, № 29197, арк. 1-4.
- ⁶¹ Там же, № 29362, арк. 1-2.
- ⁶² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62089, арк. 141.
- ⁶³ іР НБУ, ф. X, № 2790, арк. І.
- ⁶⁴ Матвеева Л. В., Циганкова Е. Г. А. Ю. Кримський і Українська академія наук // М а т в е е в а Л., Ц и г а н к о в а Е. А. Ю. Кримський - неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук. Вибране листування. - К., 1997. - С. 35.
- ⁶⁵ іР НБУ, ф. X, № 4141, 4142, 4220; ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 246, арк. 42.
- ⁶⁶ Там же, № 1711, арк. 10-10-зв.
- ⁶⁷ Там же, № 1703, арк. 2-2-зв.
- ⁶⁸ Там же, № 2790, арк. 1.
- ⁶⁹ Там же, № 1703, арк. 2-зв.
- ⁷⁰ Там же, № 2790, арк. 3-4.
- ⁷¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 54467, арк. 36.
- ⁷² Лист Н. Д. Полонської-Василенко до О. Д. Багалій-Татаринової від 14 квітня 1933 р. // Родинний архів сім'ї Багалійів.
- ⁷³ Див.: П о л о н с ь к а - В а с и л е н к о Н. Д. Українська Академія наук (нарис історії). - К., 1993. - Ч. 2. - С. 34.
- ⁷⁴ Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 56, арк. 24.
- ⁷⁵ іР НБУ, ф. X, № 1706, арк. 5.
- ⁷⁶ НА ІУ, оп. 3, спр. 171, № 28, арк. 62-62 зв.
- ⁷⁷ Там же, № 34, арк. 23.
- ⁷⁸ Там же, № 33, арк. 18.
- ⁷⁹ Там же, арк. 99 зв.
- ⁸⁰ Там же, № 32, арк. 22.
- ⁸¹ Там же, арк. 25.
- ⁸² Там же, № 29, арк. 5.
- ⁸³ Там же, № 37, арк. 243.
- ⁸⁴ Там же, № 29, арк. 19.
- ⁸⁵ Там же, № 35, арк. 73.
- ⁸⁶ Там же, арк. 72.
- ⁸⁷ Там же, № 37, арк. 65.
- ⁸⁸ Там же, арк. 128.
- ⁸⁹ іР НБУ, ф. X, № 1703, арк. 2-зв.
- ⁹⁰ НА НУ, оп. 3, спр. 171, № 25, арк. 40.
- ⁹¹ Див.: Партийний організатор. - 1937. - № 12; Большевик. — 1937. - 28 сентября.
- ⁹² Глухі вістки про це в архівно-слідчій справі Н. Ю. Мірзи-Авак'янц та П. В. Клименка // ДА СБУ, спр. 50021, арк. 54-55.
- ⁹³ Особисте свідчення В. Є. Спицького (повідомлено автору 5 травня 1992 р.).
- ⁹⁴ Див.: архівно-слідчу справу Т. М. Гавриленка // ЦДАГО України, ф. 263. оп. 1, спр. 56706, арк. 14—14 зв.
- ⁹⁵ С е р г і й ч у к В. Нове про родину Грушевських // Український історик. — 1996. № 1-4. - С. 381.
- ⁹⁶ Архівно-слідча справа К. Т. Штеппи //ДА СБУ, спр. 49863, т. 1, арк. 6.
- ⁹⁷ Там же, арк. 9.
- ⁹⁸ Там же, арк. 1—2.
- ⁹⁹ Там же, арк. 231—233-зв.
- ¹⁰⁰ 3 листа сина К. Т. Штеппи Еразма до автора від 10 грудня 1996 р.
- ¹⁰¹ ДА СБУ, спр. 49863, т. 1, арк. 11-48.